

मुलाखत | मॉन्टेकसिंग अहलुवालिया

भारताची 1991 ची उदारीकरणाची झेप आणि आजचे धडे

सुधारणा प्रचंड यशस्वी झाल्या पण अजून बरेच काही करायचे आहे, असे संक्रमणाचे एक शिल्पकार म्हणतात

विकास धूत

भारताने आर्थिक उदारीकरणाचा मार्ग सुरू केल्यानंतर तीन दशकांनंतर, सुधारणा प्रक्रियेतील एक प्रमुख व्यक्ती मॉन्टेक सिंग अहलुवालिया, पूर्वीच्या नियोजन आयोगाचे माजी उपाध्यक्ष आणि सध्या सामाजिक आणि आर्थिक प्रगती केंद्रातील (सीएसईपी) प्रतिष्ठित फेलो, भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या संक्रमणाच्या हिंदूला दिलेल्या मुलाखतीत चर्चा करतात, काय करायचे आहे आणि कोविड-१९ साथीच्या रोगामुळे निर्माण झालेल्या मंदीतून बरे झाल्यानंतर पुढचा रस्ता. संपादित उतारे:

- १९९१ पासून अर्थव्यवस्थेच्या उल्लांतीचे वर्णन तुम्ही कसे कराल?

आर्थिक विकासाला गती देण्यासाठी खासगी क्षेत्राची ऊर्जा मुक्त करणे आणि गरिबांना पुरेसा लाभ मिळेल अशा पद्धतीने हे करणे हे या सुधारणांचे उद्दीष्ट होते. या उद्देशात ते नक्कीच यशस्वी झाले.

संपूर्ण फायदे प्रत्यक्षात होण्यास वेळ लागला कारण एक क्रमिक दृष्टीकोन स्वीकारला गेला - लोकशाहीत पूर्णपणे समजण्याजोगा - परंतु आपण दीर्घ कालावधीकडे पाहिले तर परिणाम नाट्यमय आहेत. 1992 ते 2017 या 25 वर्षांत जीडीपी ची वाढ सरासरी 7% होती, तर मागील दहा वर्षांत सरासरी 5% आणि मागील 20 वर्षांमध्ये 4% होती! आणि जसजशी वाढ वाढत गेली तसतसे दारिद्र्य कमी झाले. २००४-०५ ते २०११-१२ या काळात गेल्या वर्षी दारिद्र्याची अधिकृत आकडेवारी उपलब्ध असून, सुमारे १४० दशलक्ष लोकांना दारिद्र्य रेषेच्या वर खेचले गेले. यात काही त्रुटी नव्हत्या असे म्हणायचे नाही. १९९१ मध्ये, विशेषतः आर्थिक क्षेत्रात सुरू झालेल्या काही सुधारणा अद्याप पूर्ण झालेल्या नाहीत. आरोग्य आणि शिक्षण क्षेत्रात आपण जेवढे करायला हवे होते तेवढे आम्ही केले नाही; आमच्या विकास धोरणात पर्यावरणीय चिंता पुरेशा प्रमाणात निर्माण झालेल्या नाहीत.

- कन्फेडरन्स ऑफ अ स्वदेशी रिफॉर्मर या पुस्तकात माजी केंद्रीय अर्थमंत्री यशवंत सिन्हा यांनी म्हटले आहे की, नरसिंह राव सरकारने पदभार स्वीकारला तेव्हा उदारीकरणाची बरीच ब्लूप्रिंट आधीच पटलावर होती. आपण आम्हाला त्या कालावधीची झलक देऊ शकता का आणि शासन बदलण्यापूर्वी कोणते महत्वाचे बदल केले जात होते?

मी माझ्या बॅकस्टेज या पुस्तकात या विषयावर लिहिलं आहे, पण मला थोडक्यात गुंफण करण्याचा प्रयत्न करू दे. या कालावधीची झलक पाहण्यासाठी सुधारणांपूर्वी नियंत्रण प्रणालीची मुख्य वैशिष्ट्ये विचारात घेतली पाहिजेत आणि उद्योजकतेवर कसे निर्बंध घातले हे पाहिले पाहिजे.

विकासासाठी महत्त्वपूर्ण समजल्या जाणार्या या अनेक क्षेत्रांमध्ये खासगी क्षेत्राला गुंतवणूक करण्याची परवानगी नव्हती. तथाकथित "कमांडिंग हाइट्स" सार्वजनिक क्षेत्रासाठी राखीव होती, तरीही त्याची कामगिरी कमी होती. जिथे

खाजगी क्षेत्राला परवानगी होती, तिथे औद्योगिक परवाना मिळाल्यानंतरच गुंतवणूक करता आली आणि विशेषतः "मोठ्या" औद्योगिक घरांसाठी ते मिळणे कठीण होते. ८६० हून अधिक वस्तू केवळ छोट्या उत्पादकांसाठी राखीव ठेवण्यात आल्या होत्या, ज्यात निर्यातीची क्षमता खूप जास्त होती. इतर कोणत्याही विकसनशील देशापेक्षा आयातीवर अधिक काटेकोरपणे नियंत्रण होते कारण दुर्मिळ परकीय चलन ाचे संवर्धन करणे आवश्यक वाटले. ग्राहकोपयोगी वस्तू आयात करता येत नव्हत्या म्हणून देशांतर्गत उत्पादकांना आयात स्पर्धेचा सामना करावा लागला नाही. उत्पादक उत्पादनासाठी आवश्यक भांडवली वस्तू आणि मध्यवर्ती वस्तू आयात करू शकतात, परंतु यासाठी सामान्यतः आयात परवान्याची आवश्यकता होती. आयात आवश्यक आहे आणि देशांतर्गत पर्याय उपलब्ध नाहीत याचे समाधान सरकारला झाले तरच हे देण्यात आले. शेवटी तंत्रज्ञानाच्या आयातीवर नियंत्रण आले आणि थेट परकीय गुंतवणूक (एफडीआय) निरुत्साही झाली.

उद्योग किंवा नाविन्यपूर्ण गोष्टींना प्रोत्साहन देण्यासाठी ही स्पष्टपणे तयार केलेली प्रणाली नव्हती. जॉर्ज सांतायाना यांच्या शब्दांची मला आठवण होते: "जे इतिहास विसरतात ते त्याची पुनरावृत्ती करतात." आज बहुतेक लोकसंख्येला पूर्वी आमच्याकडे असलेल्या नियंत्रण प्रणालीची आठवण नसल्यामुळे, मला आशा आहे की आपण या मूर्खपणाकडे कधीही मागे जाऊ नये याची खात्री करणे हे कार्य करेल.

१९८० च्या दशकात प्रणाली उदार करण्यासाठी प्रयत्न केले गेले परंतु हे वाढीव बदल होते. ही व्यवस्थाच जागी राहिली. १९९० पर्यंत कठोर बदल ाची गरज असल्याचे स्पष्ट झाले. मला औद्योगिक आणि व्यापार धोरण सुधारणांचा एक मुख्य संच, विनिमय दर सुधारणा आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील सुधारणा यांचा समावेश असलेला एक पेपर तयार करण्याची संधी मिळाली. प्रसारमाध्यमांनी 'एम डॉक्युमेंट' असे नाव दिलेल्या या पेपरमुळे मोठ्या प्रमाणात वाद निर्माण झाला, पण अनेक लोकांनी या सुधारणांच्या गरजेला पाठिंबा दिला. त्या सुमारास अजित सिंग यांच्या नेतृत्वाखालील उद्योग मंत्रालयाने (अमेरिकेतून नव्याने परत लेल्या) औद्योगिक उदारीकरणाचा धाडसी प्रस्ताव मांडला, पण मधु दांडवते यांच्या नेतृत्वाखाली अर्थ मंत्रालयाने त्यांना विरोध केला आणि केवळ गोपनीय आवृत्ती जाहीर करण्यात आली.

चंद्रशेखर सरकारमध्ये वाणिज्य सचिव या नात्याने मी 'एम डॉक्युमेंट'मध्ये सुचविलेल्या धर्तीवर व्यापार धोरण सुधारणांवर काम करण्यास सुरुवात केली, ज्यात एक्झिम स्क्रिप्स आणणे, लवचिक विनिमय दराकडे जाण्याचे पहिले पाऊल म्हणून समाविष्ट आहे. एप्रिल १९९१ मध्ये पंतप्रधान चंद्रशेखर यांचे तत्कालीन सल्लागार असलेले डॉ. मनमोहन सिंग यांनी इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेंट बंगळूरु येथे दीक्षांत भाषण दिले, जिथे त्यांना आवश्यक असलेल्या महत्वाच्या सुधारणा काय वाटल्या याची माहिती दिली. त्यात 'एम डॉक्युमेंट'मधील अनेक सूचनांचा समावेश होता आणि त्यापलीकडे ही सूचना गेली होती.

दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, शेवटी सुधारणांमध्ये गेलेल्या कल्पना १९९१ पूर्वी पटलावर होत्या. पण त्यांना राजकीय मान्यता मिळाली नव्हती. पी.व्ही. नरसिंह राव-मनमोहन सिंग जोडीनेच १९९१ मध्ये त्यांची अंमलबजावणी केली. अर्थव्यवस्था संकटात होती, या वस्तुस्थितीने मदत केली, पण त्यांचे यश ही एक सुविचारित धोरण पॅकेज अंमलात आणण्यासाठी होते, या कारणास्तवही आहे.

असं असलं तरी ते सोपं नव्हतं. उजव्या आणि डाव्या दोघांनीही सुधारणांना विरोध केला. काँग्रेस पक्षातच असे अनेक होते ज्यांना खात्री नव्हती. भारतीय व्यवसायांमध्येही संघर्ष झाला. त्यांना देशांतर्गत उदारीकरण आवडले, पण आयात आणि एफडीआय या दोन्ही माध्यमातून परकीय स्पर्धेच्या प्रवेशावर ते नाराज होते.

- कामगार आणि जमीन यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये काही प्रलंबित घटक बाजार सुधारणा लटकत राहतात. ते गुंतवणूक रोखून धरत नाहीत का?

होय, या महत्वाच्या प्रलंबित वस्तू आहेत. कामगार बाजारातील सुधारणांची गरज मान्य करण्यात आली, पण असे वाटले की, सकारात्मक परिणाम दर्शविण्यासाठी आणि नंतर कामगार बाजारातील सुधारणा करण्यासाठी आपण प्रथम औद्योगिक, व्यापार आणि वित्तीय क्षेत्रातील सुधारणा मिळवायच्या... २००६ मध्ये व्यावसायिकांसोबत झालेल्या बैठकीत पंतप्रधान मनमोहन सिंग यांना कामगार बाजारातील सुधारणांबद्दल विचारण्यात आले होते. ते म्हणाले... जर आपण अर्थव्यवस्थेची वाढ १०% पर्यंत करू शकलो, तर कामगारांचे मन वळवणे सोपे होईल. आम्ही काही वर्षांपासून ९% पेक्षा जास्त वाढलो परंतु श्रमीकांचे मन वळवणे कठीण असल्याचे सिद्ध झाले.

जमिनीच्या बाजारपेठेत मी हे मान्य केले पाहिजे की ते आमच्या अजेंड्यावर नव्हते. एक कारण म्हणजे जमीन हा राज्याचा विषय आहे आणि केंद्राच्या ताटात पुरेसे विषय होते. युपीए [युनायटेड प्रोग्रेसिव्ह अलायन्स] वर्षांत, ते भूसंपादनात सामील झाले कारण हे एक असे क्षेत्र होते ज्यात खूप आंदोलन आणि जड हातांचे आरोप होते. दुर्दैवाने, परिणामी कायद्याने खूप अटी लागू केल्या, ज्यामुळे प्रक्रियेला खूप विलंब होऊ शकतो.

- भारताने आयात शुल्क १९९२ मधील अंदाजे ५७.५% वरून २००८ मध्ये ८.९% पर्यंत उत्तरोत्तर कमी केले, परंतु गेल्या काही वर्षांत हा कल उलटला आहे. हे जागतिक स्तरावर वाढत्या संरक्षणवादाच्या अनुषंगाने दिसत असले, तरी जागतिक व्यापारात अधिक भूमिका बजावायची असेल तर भारताला हे करणे परवडणार आहे का?

माजी पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या नेतृत्वाखाली एनडीए [नॅशनल डेमोक्रेटिक अलायन्स] सरकारसह अनेक सरकारांनी अनुसरलेल्या प्रवृत्तीचा उलटा परिणाम दुर्दैवी आहे, असे मला वाटते. यामुळे जागतिक पुरवठा साखळीचा भाग बनण्याच्या आमच्या नमूद महत्वाकांक्षेला अडथळा येईल. भारतीय उद्योगात खराब पायाभूत सुविधा, निकृष्ट रस्द आणि वेळखाऊ व्यापार प्रक्रियेबद्दल रास्त तक्रारी आहेत, ज्यामुळे त्याची स्पर्धात्मकता कमी होते. परंतु यावर उपाय म्हणजे या समस्यांचे थेट निराकरण करणे, आयात शुल्क वाढविणे नव्हे, ज्यामुळे अर्थव्यवस्थेत खर्च वाढेल.

मला अशीही भीती आहे की एकदा सरकारने वैयक्तिक उत्पादनांना मदत करण्यासाठी कर्तव्ये वाढवण्याची तयारी दर्शविली की, यामुळे मागण्यांचा पूर येण्यास प्रोत्साहन मिळेल ज्याचा प्रतिकार करणे कठीण होईल. कर्तव्यांची सरासरी पातळी काय असावी आणि कालांतराने ती कशी कमी केली पाहिजे यावर करार करण्यासाठी सरकारने भारतीय उद्योग आणि इतर तज्ञांशी संपर्क साधावा. नीती आयोगाने आपले पहिले उपाध्यक्ष अरविंद पनगरिया यांच्या नेतृत्वाखाली शिफारस केली होती की, आपण सरासरी शुल्क दराकडे सुमारे ७% ने जावे, हळूहळू उत्पादनांमधील विविधतेची श्रेणी कमी करावी आणि शुल्क उलथापालथ दूर करावी. हा योग्य दृष्टीकोन आहे.

- अमेरिका, युनायटेड किंग्डम, युरोपियन युनियन आणि ऑस्ट्रेलिया यांसारख्या बाजारपेठांशी मुक्त व्यापार करारांसाठी पुन्हा संबंध ठेवण्याचा प्रयत्न करत असतानाही आपण आरसीईपी [प्रादेशिक व्यापक आर्थिक भागीदारी] बाबतच्या आपल्या भूमिकेचा फेरविचार केला पाहिजे का?

आरसीईपीपासून दूर राहण्याच्या केंद्राच्या निर्णयामुळे मला आश्चर्य वाटले. "पूर्व ेकडे पहा" ते "अॅक्ट ईस्ट" कडे जाण्याच्या पंतप्रधानांच्या आधीच्या सकारात्मक संकेताच्या विरोधात हे गेले. भारतीय उद्योग आरसीईपीचा सदस्य असलेल्या चीनशी स्पर्धा करू शकणार नाही, अशी भीती बाळगणाऱ्यांकडून लॉबिंग होत असल्याचे मी गृहीत धरतो.

मी आधीच नमूद केल्याप्रमाणे, भारतीय उद्योगाकडे अशा गोष्टींबद्दल रास्त तक्रारी आहेत ज्यामुळे भारत अस्पर्धात्मक बनतो आणि त्याकडे थेट लक्ष दिले पाहिजे. आरसीईपी अंतर्गत आवश्यक शुल्कात कपात अनेक वर्षांत पूर्ण केली जाणार होती, ज्यामुळे आपली स्पर्धात्मकता सुधारण्यासाठी आवश्यक पावले उचलण्यासाठी पुरेसा वेळ मिळाला असता. चीनकडून अनुचित स्पर्धेचा विचार केला तर हा उपाय चीनवर डम्पिंग विरोधी शुल्क लादण्याच्या वेगवान पद्धतीत आहे, संपूर्ण मंडळात आयात शुल्क वाढवणार नाही. आपण हे लक्षात घेतले पाहिजे की भू-राजकारण प्रमुख देशांना चीनवरील अवलंबित्व कमी करण्यास भाग पाडत आहे. चीनची जागा घेण्याची अपेक्षा भारत करू शकत नाही, पण चीनवर वर्चस्व नसलेल्या पुरवठा साखळीत तो एक प्रमुख खेळाडू बनण्याची अपेक्षा करू शकतो. आरसीईपी सदस्यत्व मदत करेल कारण यामुळे भागीदारांना आश्वासन मिळेल की व्यापार धोरणात मनमानी बदल केला जाणार नाही.

अमेरिका, युरोप आणि यू.के. बरोबर मुक्त व्यापार करारांबद्दल (एफटीए) आम्ही बहुपक्षीय मंचावर पारंपारिकपणे व्यापार उदारीकरणाला प्राधान्य दिले आहे, परंतु प्रमुख विकसित देश बहुपक्षीय वाटाघाटींपासून दूर जात असल्याचे दिसते. द्विपक्षीय दृष्ट्या महत्वाच्या गटांशी करारांवर काम करणे ही बाजारपेठेतील प्रवेशाची खात्री देण्याची एकमेव आशा असल्याचे दिसते. तथापि, अशा एफटीएमध्ये बौद्धिक संपदा हक्क आणि द्विपक्षीय गुंतवणूक संरक्षण यांसारख्या वादग्रस्त मुद्द्यांसह अधिक देणे आणि घेणे समाविष्ट असेल आणि आपण ते स्वीकारण्यास तयार असले पाहिजे.

- रोजगारवाढीचे भूत हा यूपीए च्या वर्षात मोठ्या चर्चेचा विषय होता. साथीच्या रोगापूर्वीच युपीएनंतरपरिस्थिती आणखी बिघडली का, ज्यामुळे अर्थातच उत्पन्न आणि नोकऱ्यांचे गंभीर नुकसान झाले आहे?

युपीए च्या काळात रोजगार हा चिंतेचा विषय होता, पण त्यात काही सकारात्मक वैशिष्ट्ये होती. हा काळ आम्ही प्रथमच शेतीतील रोजगारात घट पाहिली... परंतु शेती नसलेल्या क्षेत्रांमध्ये एकूण रोजगारात पुरेशी वाढ झाली, जेणेकरून शेतीतून विस्थापित झालेले कामगार बिगर शेतीत शोषले गेले. एकूण रोजगार प्रत्यक्षात वाढला...

संतोष मेहरोत्रा आणि जजाती के. परिदा यांनी नुकत्याच केलेल्या अभ्यासात साथीच्या रोगापूर्वीच्या युपीएनंतरच्या कालावधीचे विश्लेषण केले गेले आहे. त्यांना असे आढळले आहे की २०१६-१७ नंतर जीडीपी वाढीतील मोठ्या मंदीमुळे रोजगार प्रत्यक्षात २०११-१२ मध्ये ४७४ दशलक्षांवरून २०१८-१९ मध्ये ४६९ दशलक्षांवर आला. शेतीतील रोजगार कमी होत गेला, सामान्य संरचनात्मक बदल प्रतिबिंबित झाला, परंतु युपीए च्या वर्षांपेक्षा अकृषी रोजगार अधिक हळू हळू वाढला. तर, उघडबेरोजगारी वाढली. १८% बेरोजगारी अनुभवलेल्या तरुणांमध्ये ही समस्या सर्वात गंभीर होती.

कोव्हीआयडी-१९ साथीच्या रोगामुळे अर्थातच रोजगार ात पडझड झाली आहे. तात्पुरत्या राष्ट्रीय उत्पन्नअंदाजानुसार, 2020-21 मध्ये जीडीपी 7.3% ने करारबद्ध झाला. अनेक विश्लेषकांचे म्हणणे आहे की यामुळे अनौपचारिक क्षेत्रावर होणारा प्रतिकूल परिणाम पकडला जात नसल्यामुळे हे आकुंचन कमी लेखते. काहीही असो, जीडीपीमध्ये तीव्र घसरण झाल्यास एकूण रोजगारात आकुंचन होणार आहे आणि केंद्र फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनॉमीच्या आकडेवारीत आपण हे पाहत आहोत.

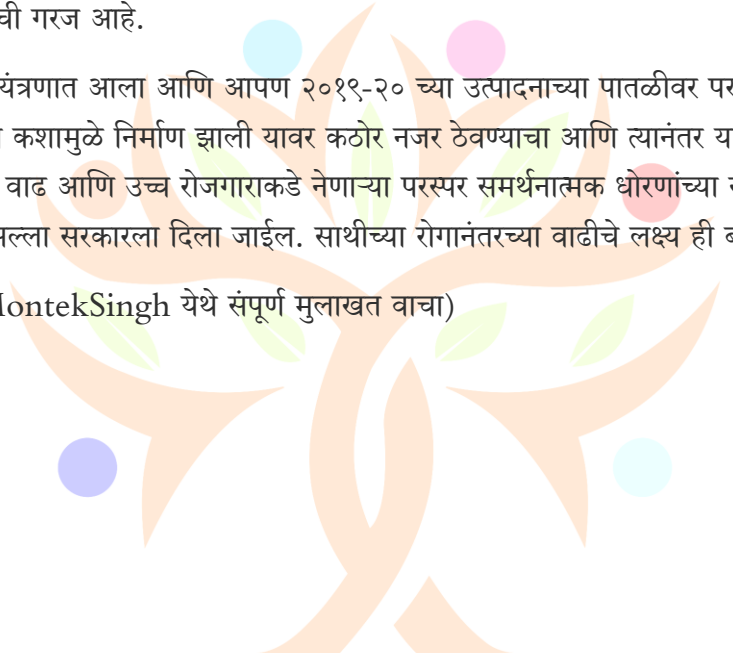
- पुढे पाहण्याचे प्राधान्यक्रम काय असावेत असे तुम्हाला वाटते?

साथीच्या रोगामुळे निर्माण झालेल्या आकुंचनातून अर्थव्यवस्था स्पष्टपणे सावरत आहे, परंतु ती किती लवकर बरे होईल हे अनिश्चित आहे. आपल्याला तिसर् या लाटेचा फटका बसतो की नाही यावर बरेच काही अवलंबून आहे आणि त्याहून ही लाट किती गंभीर आहे यावर अधिक अवलंबून आहे. लसीकरणकव्हेरेज लवकरात लवकर वाढविण्यास आता प्राधान्य दिले पाहिजे. यामुळे सामान्य परिस्थितीकडे परत जाण्यासाठी अनुकूल परिस्थिती निर्माण होईल.

तथापि, पुनर्प्राप्ती आपल्याला फक्त २०१९-२० च्या पातळीवर परत नेईल... जर आपण केवळ साथीच्या रोगपूर्व विकास दराकडे सुमारे ४% ते ५% परत गेलो, तर आपल्याला रोजगाराच्या आघाडीवर किंवा दारिद्र्य कमी करण्यावर फारशी विश्रांती मिळणार नाही. मागील अनुभव दर्शवितो की जर आपल्याला दारिद्र्य कमी करण्यावर प्रगती करायची असेल आणि आपल्या वाढत्या कामगार शक्तीसाठी पुरेशा नोकच्या पुरवायच्या असतील तर आपल्याला ७% ते ८% वाढीपर्यंत परत जाण्याची गरज आहे.

एकदा साथीचा रोग नियंत्रणात आला आणि आपण २०१९-२० च्या उत्पादनाच्या पातळीवर परत आलो, की साथीच्या रोगापूर्वी मंदी कशामुळे निर्माण झाली यावर कठोर नजर ठेवण्याचा आणि त्यानंतर या शक्तींचा प्रतिकार करणार या आणि उच्च वाढ आणि उच्च रोजगाराकडे नेणाऱ्या परस्पर समर्थनात्मक धोरणांच्या संचाचे स्पष्ट निवेदन घेऊन बाहेर येण्याचा सल्ला सरकारला दिला जाईल. साथीच्या रोगानंतरच्या वाढीचे लक्ष्य ही बाहेर आले पाहिजे.

(<https://bit.ly/MontekSingh> येथे संपूर्ण मुलाखत वाचा)

the_thinking_tree3
THRIVING FOR SUSTAINABLE FUTURE